चाणिक्यनीतिः

लघुचाणिक्यं वृद्धचाणिक्यं च

५१३ — १२ पत्राणि

सुधर्मो रघुनाथस्य सुपार्श्वो दशकंधरः। एवं वदति लोका नीयतो धर्मस्ततो जयः॥१॥

दृष्टिपूतं न्यसेत्पादौ वस्त्रपूतं जलं पिबेत्। सत्यपूतं वदेद्वाणीं मनःपूतं समाचरेत्॥१॥

प्राप्ते मुँच यतेः पादौ जीवानामनुकंपया। पश्यंतस्स्वपरापापानां बकः परम धार्मिकः।
दीपोद्यतनयानीतं कामिन्यावसनांतरे। विलोक्य कुचलौदर्यं धर्मकारः कौशिकोऽशरः॥

षट्पौगुरूः स्वामिनमः पंचदोष स्योद्धिगुरोः पुः
श्रीकारस्य यमिश्राणां रकैकं पुत्र स्वार्थयोः॥१॥

वैद्य चानकें

२॥

नमो गणेशाय नमः॥ प्रणम्य शंकरं देवं ब्रह्माणं च जगद्गुरुं। विष्णुं प्रणम्य शिरसा। वक्ष्यामि शास्त्रमु
त्तमं॥१ चाणाक्य नृपचंद्रेण। नीतिशास्त्रसमुच्चयं। तदहं संप्रवक्ष्यामि। नराणां बुद्धिवर्द्धनं॥२
अधीतो येन पठ्यते शास्त्रं। कीर्तिर्लोके प्रजायते। कीर्तिमान् पूज्यते लोके। परत्रेह च मान
वः॥३ वलीपलितकायेन कर्तव्यः श्रुतिसंग्रहः। न तत्र धनिनो यांति। यत्र यांति बहुश्रुताः॥४
श्रुत्वा धर्मं विजानाति। श्रुत्वा त्यजति दुर्म्मतिं। श्रुत्वा ज्ञानमवाप्नोति। श्रुत्वा मोक्षं च गच्छ
ति॥५ श्रुत्वा यो न विरागाय न धर्माय न शांतये। किं तेन पठितेनापि काककाशितमेव च
॥६॥ षंड्जं जेबु पांडित्यं। क्लिय...तं च...पुनं मो जनं च पराधीनं। त्रियः पुंसा विडंबना
७ पादं पादार्द्धं पादं वा। आहारवस्तुमा...तं। मूर्खो पि प्राज्ञतां याति नदी शिलः सार
शोचप्या॥८॥ ...वितवो मसा वृद्ध ...याज्ञवतिसीतला। यद्विदे वोपालं नाशि... याकेन नि
वारिता। इति लघुचाणाक्य राजनीतिशास्त्रे प्रथमोध्यायः॥१ अतित्यागा द्बलिर्बद्धो। नष्टो १
मानान्सुयोधनः। विनष्टो रावणो लौल्यै ह्यति सर्वत्र वर्जयेत्॥१॥ मनो मुखदोषेणा
बध्यंते शुकसारिकाः॥२ बकास्तत्र न बध्यंते। मौनं सर्वार्थसाधकः॥२॥ मारव

ॐकारे यस्य । दुर्जनः । किं करिष्यति ब्रह्मणोपपत्तितो वह्निः स्वयमेवोपशम्यपि ३ । धर्मस्य
मूलं राजा नृपस्य वै मूलं बुद्धिजाप्तपयः । यतयो यत्र पूज्यन्ते । तत्र धर्मः सनातनः ४ । राज्ञि धर्मिणि धर्मि-
ष्ठाः । पापे पापाः समे समाः । राजानमनुवर्तन्ते यथा राजा तथा प्रजाः ५ बुधबोधानि शास्त्राणि । ना-
बुधः शास्त्रविद्भवेत् । प्रज्वलितेऽपि कृते दीपे । चक्षुर्हीनो न पश्यति ६ पर ७ कः पाठकाश्चैव । ये चान्ये शास्त्र-
कोः चिन्तकाः सर्वे व्यसनिनो मूर्खाः यः क्रियावान् स पण्डितः ७ पशोपदेशः कुरु शलीहृश्यते । ब्राह्मणा वा जनाः
स्वधर्ममनुवर्तन्ते स्वहस्ते ध्रुवविद्धहीनाः ८ हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतस्त्वज्ञानिनो नराः । हतमनाय-
कं सैन्यं । हतस्त्रीगतन्नर्ट का ९ विदज्ञानतो नष्टाः । केचिन्नष्टाः प्रमादतः । केचित्ज्ञानवलो वै
न केचिन्नाष्टिस्तु नाशिताः १० । वधकाले मतानायीपु त्रहस्तेषु याधनाञ्जोजनं च वधः हस्तेषु वरं
मित्रत्न पावितं ११ इति लघुचाणाक्ये राजनीतिशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः २ उपन्यस्यावेद्वाक्यानि
ज्ञानपांडित्यमन्यप्याः उपन्यस्यात तत्पदं शान्तांतो काः । लोशं पतिवा न्यपा । १ प्रस्मिन्हृते त्वविनावेदा-
नवदानं विना क्रियानत्वावेनविनास्ति सिद्धि तस्माद्बावोह्रकारतां २ स्मिन्हृते त्रेपुविधाणां दृ

दि देवो मनीषाणां प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनां सर्वत्र विदितात्मनां ॥ काष्ठपाषाणधातूनां कृत्वा भा-
वं विनाशयेत् यथा यत्र तीर्त्वा सिद्धिस्तस्य देवः प्रसीदति ॥४॥ न देवो विद्यते काष्ठे न पाषाणे न
मृन्मये ॥ भावेषु विद्यते देवस्तस्मात् भावो हि कारणं ॥५॥ शांतितुल्यं तपो नास्ति न संतोषात्परं
सुखं ॥ न तृष्णायाः परो व्याधिः न च धर्मो दयापरः ॥६॥ क्रोधो वैवस्वतो राजा तृष्णा वैतरणी न-
दी ॥ विद्या कामदुघा धेनुः संतोषो नंदनं वनं ॥७॥ कोतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनां
॥ को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनां ॥८॥ गुणं पृच्छस्व मा रूपं शीलं पृच्छस्व मा कुलं ॥ सि-
द्धिं पृच्छस्व मा विद्यां भोगं पृच्छस्व मा धनं ॥९॥ गुणाद्रूपं पयते रूपं शीलं नष्यते कुलं ॥ सिद्धिर्न-
ष्यते विद्यां भोगं नष्यते धनं ॥१०॥ रूपशीलस्य हंतं रूपं ॥ रूपशीलस्य हंतं कुलं ॥ रूपशीलस्य हंता
विद्या रूपभोगेन हंतं धनं ॥११॥ इति लघुचाणाक्ये राजनीतिशास्त्रे द्वितीयोध्यायः ॥२॥ अपुत्रि-मी ॥२॥
गतं तोयाः अपि विनी रापतिव्रता ॥ अपि द्वेर्मं करे राजा संतोषा ब्राह्मणाः ॥ अविद्या ॥ असंतुष्टा
द्विजा नष्टाः संतुष्टोपदेशमनु पतिः ॥ सलज्जा गुणिका नष्टा निर्लज्जा च कुलांगना

कुं पूर्ण

हृदं विश्वस्समा कीर्त्तिः। दृढो राजा स्वधर्म्मिका। दृढा पतिव्रता नारी। स्थूलं दृढामयी दृढं।३। ए वी द्वे
वक्र षिंव श्येपतू।ग ध्वाङ्क्षोवग हंसदा।ग्र परक्रूध नंपश्येपता।पुत्रं पश्येपद्यु नित्यपस्य:।४। मातामहस्
सनेयोऽप्पा।स्य हृं काकुविस्फुता।न्नार्या वधर्म्म कार्येषु नित्यमेव निरूपयेत्।५। किं करोति नरः
प्राज्ञो मूर्षो वा विपंडितः। देवो यस्य हलं नेपी। करोति निफली क्रिया। ऐश्वर्ये वास्तु किं स्त्री कर्म्मिच्यो
सनेवापि दारुणो। रजाव तु षौरुं बद्धं त्रियते नोपतियते।६। विद्यया सह मर्त्तव्यं। कुशिष्याय
नदीपते। विद्यया ला[illegible]लितो मूर्षः पश्वास पद्यते रिपु:।७। उपकारे शतेनापि। दानेश्चापि स्तुनि
श्वालेः। लालनाप्रीतिए वांध्य नग्राह्यो जगीन्निस्कुतः।८। नाधिपत्यं सदा दृष्यं जागिने पकादाव
ना। कालेनजायते सो पि।९। पुरस्चाने महा ९। पुः।१०। यस्य न प्रतेशीलं। कुलं विद्या नरस्य वा। कस्तेम ज्ञा
सह विश्वासं। पुमान गच्छेद्विवक्षणाः।११। इति लघुचाणाक्ये राजनीतिशास्त्रे चतुर्थोध्यायः।
४। का विप्रीत्ति श्वमांतार। का प्रीतिर वनीपतो। का प्रीति गुणिका निःस्वे। का प्रीतिः निष्ठुर्के किंःसि

हरूपेणास्तु हः ।१। यप्याद्वृष्टिसमुद्रेषु । भुक्तस्योपरि भोजनं । एवं वै प्राति । वातेः सा द्रव्य अल्पत्रा
र्थे वासी इति ।२। ममापि श्रुतवित्रं ते ममायद्दर्वसिंवनं । चिरकालोपि जातोपि । उरशते हि गुंजां ग
मः ।३। मुखविद्यापरवित्तानि । तरुणापापतितोक्तानो । परेशपघो तं यो न्यो पिसकप्यं नद्रमस्रु
तो ।४। परं छिपति दोषेणावर्त्तमानः स्वयं यं पापखलसंशदृहो दोषं विकाशयति वात्मनः ।५।
3 खलः सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति । आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यं तोन्नपि पश्यति ।६
पद्मान्यत्परद्रव्यं वा यद्यपि वा मधु सर्पिर्वा । धर्मदोवेंगंधमात्याद्यासर्वत्र कादुरे व हि ।७। इति
लघुचाणाक्ये राजनीतिशास्त्रे । पंचमोध्यायः ॥ कुपारजानो व्याघ्ररूपेणा मंत्रिणः । नृत्यामृ
गर्धरूपेणाद्रव्यं यास्यं ति विनाशा ।१। अन्यायोपार्जितं वित्तं दशवर्षाणि तिष्ठति । प्राप्ते त्वेकादश ३।
मे वर्षे समूलं च विनश्यति ।२। पश्वं पादविचाणि । अदूहरांशास्त्रेधे नवः । उपपद्यं भोजनमात्
रं स्पलक्ष्मं नवनीयते ।३। शकटं दंशाकिनी गावो । जलं च वंद्दनवनां । ग्रन्नृप पर्वतो रजा

दुर्जिह्वे वृत्तयो न वा । अपरको विद्याप्रधानोपि । मूढज्ञानी जावे न्नरः ज्योतिषं वैद्यकं शास्त्रं । ध
र्मशास्त्रं सुभाषितं । पसुज्ञापितमपंड्व्यी । यो न गर्द्दौ तिपंडितः विद्वांनस्य ज्ञामध्ये सकोपद्
स्पतिदक्षिणां ।६ शूरश्च कृतविद्याश्च या श्रूरूपवती स्त्रियः यत्र यत्र गमिष्यंति तत्र तत्र कृता
दराः ।७ विद्वत्त्वं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचन । स्वदेशे पूज्यते राजा । विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ।
।८ रूपवानपि मूर्खस्य गच्छावदि पुलांसनां । इहते वक्ष्य कौडिद्रं नार्यावास्त्रियः ॥ यस्य
।९ इति लघुचाणाक्ये राजनीतिशास्त्रे षष्ठोध्यायः ।६ धिक् कुलेन विशालेन । विद्याहीनस्य
देहिनः । अकुलीनोपि विद्वांसो देवतैरपि पूज्यते ।१ विद्याप्रशस्यते लोके । विद्यासर्वत्र
गौरवं । विद्याव पूज्यते लोके । विद्या सर्वत्र पूज्यते । धनहीनस्य न धनं । धनं वा कस्य
निश्चलं । विद्याहीनेन हीनो न हीनस्तु यो हीनः स हीनः सर्ववस्तुषु ।२ रूपयौवनसंपन्ना
।विशालकुलसंभवः विद्याहीना न शोभंते । निर्गंधा इव किंशुकाः ।४९ को नाभिसु
त्रैः । विद्यायुक्तेन साधुना । कुलं पुरुषसिंहेन । चंद्रेणेव प्रकाश्यते ।५ किं जातैर्ब

कुभिः। पुत्रैः शोकसंतापकारकैः वरमेक कुलालंबी। यत्र विश्रमते कुलं।१६ सुखार्थी
त्यजते विद्यां विद्यार्थी त्यजते सुखं। सुखार्थिनः कुतो विद्या विद्यार्थीनः कुतः सु
खं।१७ नात्याद्भः शिखरी मेरुर्नातिनीचो रसातलं। व्यवसायनलग्नानां नास्तिपारो म
होदधिः।१८ पुस्तकाप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसंनिधौ। नशोभंते सभामध्ये हंसमध्ये
बकोयथा।१९ मांसभक्ष्यैः सुरापानी। मूर्खैश्चाक्षरवर्जिताः। पशुभिः पुरुषाकारैर्भा
राक्रांताच मेदिनी।२०· एकाक्षरमप्यं वक्ष्ये गुरुः शिष्यं निवेदयेत्। पृथिव्यां नास्ति तद्द्र
व्यं। यद्दत्वासो नऋणी भवेत्।२१ एकाक्षरप्रदातारं। यो गुरुं नाभिमन्यते। श्वानयोनिशतं
गत्वा चांडालेष्वपि जायते।२२ इति लघुचाणक्यराजनीतिशास्त्रे ॥सप्तमोध्यायः।७ धनवान्स ४।
कुलीनो विप्रः स कुलीनो धनवर्जितः। अविद्वानपि वंशजातोपि। निर्धनः परिभूयते।१। वयोवृद्धा
स्तपोवृद्धा। येच वृद्धा बहुश्रुताः। सर्वे ते धनवृद्धस्य। द्वारे तिष्ठंति किंकराः।२ सुखस्य

श्री

॥ नमो गणेशाय नमः॥ प्रणम्य शिरसा विष्णुं त्रैलोक्याधिपतिं प्रभुं। नानाशास्त्रोद्धृतं वक्ष्ये राजनी
तिसमुच्चयं॥१॥ अधीत्येदं यथाशास्त्रं नरो ज्ञास्यति तत्त्वतः। धर्मोपदेशवि-- कार्याकार्यं शुभा
शुभं॥२॥ तदहं संप्रवक्ष्यामि नराणां हितकाम्यया। येन विज्ञानमात्रेण सर्वज्ञत्वं प्रजायते॥३॥ मू मा
र्खशिष्योपदेशेन दुष्टस्त्रीभरणेन च। द्विषतां संप्रयोगेन पंडितोप्यवसीदति॥४॥ दुष्टा भार्या शठं मि
त्रं भृत्याश्चोत्तरदायकः। ससर्पे च गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः॥५॥ आपदर्थे धनं रक्षेद्दारा
रक्षेद्धनैरपि। आत्मानं सर्वतो रक्षेद्दारैरपि धनैरपि॥६॥ त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे
कुलं त्यजेत्। ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मानं पृथिवीं त्यजेत्॥७॥ चलत्येकेन पादेन तिष्ठत्य ५।
केन पंडितः। नासमीक्ष्य परस्थानं पूर्वमायतनं त्यजेत्॥८॥ यस्मिन्देशे न सन्मानं न वृत्ति
र्न च बांधवाः। न च विद्यागमः कश्चिद्वासं तत्र न कारयेत्॥९॥ धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वै
द्यस्तु पंचमः। पंच यत्र न विद्यंते न तत्र दिवसं वसेत्॥१०॥ लोकयात्रा भयं लज्जा दाक्षिण्यं ध

दुःखस्य न कोपि दाता। परो ददातीति कुबुद्धिरेषा। पुराकृतं कर्म्म स्वदेव भुज्यते। शरीर हे नि
स्तर यत्तु त्वया कृतं।३। विद्या यावज्जीवनं कश्चित्। कश्चिद् दर्पस्य जीवनं। उन्नयोन्न जीवनं कश्चित्तु
कश्चिन्न स्थितिजीवनं।४। अपुत्रस्यैव वित्तं वा विद्यावधनमेव वा पंडितानि हि मन्दपुं
ते गन्धस्य वदेहिनः। पलितखिन्नाथित्रगुप्तेन ललाटे दूरमालिका। तस्याम् मज्जी थि
5 तेरकथः पंडिते स्थिरदशोरपि।।६।। प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो देवोपि तं लंघयितुं न शक्
तः। तस्मान्न शोचामि न हि विस्मयो मे यदस्मदीयं न हि तत्परेषां।७। वने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये महा
र्णवे पर्वतमस्तके वा। सुप्तं प्रमत्तं विषमस्थितं वा रक्षंति पुण्यानि पुराकृतानि।।८। इति ल
घुचाणक्ये राजनीतिशास्त्रे। पंचमोध्यायः समाप्तः। इति लघुचाणक्ये क समाप्तः। व्या
सन्नीक मयस्कृत माले नक।।पार्थलिखापितं श्रीजंगमवस्तु कल्याणमस्तु श्री। द· जीव्य पितं ५।
वंदे कोराज लटं मयस्तारास्ते पंचत्यां ... तं वाकारे।। स्मरं ति। वितेतत्या हंतवप
युग्मे ते १

र्श्री तत्रा पंच यत्र न विद्यंते कुर्यात्तत्र न संगतिं।११ ज्ञातव्याः प्रेक्षणा भृत्या बांधवा व्यसनागमे।
मित्रं चापद्दिकाले च भार्यां च विभवक्षये।१२ आतुरे व्यसने प्राप्ते दुर्भिक्षे शत्रुविग्रहे। राजद्वारे श्मशा
ने च यस्तिष्ठति स बांधवाः।१३ यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते। ध्रुवाणि तस्य नश्यंति
अध्रुवं नष्टमेव च।१४ वरयेत्कुलजां प्राज्ञो विरूपामपि कन्यकां। रूपवत्नीं न नीचानां विवाहः स
दृशे कुले।१५ विषादप्यमृतं ग्राह्यममेध्यादपि कांचनं। नीचादप्युत्तमां विद्यां स्त्रीरत्नं दुः
कुलादपि।१६ स्त्रीणां द्विगुणमाहारो लज्जा तासां चतुर्गुणाः। षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चा
ष्टगुणाः स्मृतः।१७ नदीनां नखिनां चैव शृंगीनां शस्त्रपाणिनां। विश्वासो नैव कर्तव्यः स्त्रीषु राजकु
लेषु चः१८ पंचैते मम मर्मज्ञाः शूराः स्वरूपा दृढविक्रमाः। तथापि बलवान्क्रोधो मनः षष्ठो विवर्द्धते
।१९। इति श्रीवृद्धचाणक्ये राजनीतिशास्त्रे प्रथमोध्यायः ॐ अनृतं साहसं माया मूर्षत्वमति
लोभिनः। अशौचत्वं निर्दयत्वं स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः।१। भोज्यं भोजनशक्तिश्च रतिशक्तिर्वरस्त्रि
याः। विभवो दानशक्तिश्च नाल्पस्य तपसः फलं।२।
श

यस्य पुत्रा वशे नित्यं भार्या छंदानुवर्तिनी। विभवे यश्च संतोषस्तस्य स्वर्ग इहैव हि ॥३॥ ते पुत्रा ये पितु-
र्भक्ताः स पिता यस्तु पोषकः। तं मित्रं यत्र विश्वासः सा भार्या यत्र निर्वृतिः ॥४॥ परोक्षे कार्यहंतारं प्रत्य-
क्षे प्रियवादिनं। वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुंभं पयोमुखं ॥५॥ न विश्वासेत्कुमित्रस्य मित्रस्या-
पि न विश्वसेत्। कदाचित्कुपितो मित्रं सर्वगुह्यं प्रकाशयेत् ॥६॥ मनसा चिंतितं कार्यं वाचा नैव प्रका-
शयेत्। मंत्ररक्षणगूढां मां कार्यसिद्धिश्च जायते ॥७॥ सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात्क्रूर-
तरः खलः। मंत्रेणौशाम्यते सर्पो दुर्जनः केन शाम्यति ॥८॥ एतदर्थं कुलीनानां नृपाः कु-
र्वंति संग्रहं। आदिमध्यावसाने च न ते यांति विक्रियां ॥९॥ प्रलये भिन्नमर्यादा भवंति किल सा-
गराः सागरा भेदमिच्छंति प्रलयेपि न साधवः ॥१०॥ रवउजमषपमात्राणि पर छिद्राणि पश्यति। आत्म- ६।
नो बिल्वमात्राणि पश्यतोपि विनश्यति ॥११॥ कष्टं खलु मूर्खत्वं कष्टं खलु यौवनं पि हा
पिदारिद्रं कष्टात्कष्टतरं परगृहगमनं विदेशं चैव ॥१२॥ शैले शैले न माणिक्यं मौ

क्तिकं न गजे गजे। साधवो न हि सर्वत्र चंदनं न वने वने ॥१३॥ वलंतापि न मर्यादा कुर्वंति किल सा
गराः। सागरा भेदमिच्छंति वलंते नैव साधवः ॥१४॥ मूर्खस्तु परिहर्तव्यः प्रत्यक्षो द्विपदः पशुः। विध्यते
वाक्यशल्येन अदृश्यः कंटको यथा ॥१५॥ खलानां कंटकानां च द्विविधैव प्रतिक्रिया। उपानन्मु
खभंगो वा दूरतो वा विसर्जनं ॥१६॥ पुत्राश्च विविधैः शीलैर्नियोज्याः सततं बुधैः। नीतिज्ञा
बुद्धिसंपन्ना भवंति कुलपूजिता ॥१७॥ माता वैरि पिता शत्रु बालो येन न पाठितः। सभा
मध्ये न शोभंते हंसमध्ये बको यथा ॥१८॥ श्लोकेनार्द्धेन पादेन पादार्द्धेनाक्षरेण वा
अवंध्यं दिवसं कुर्याद्दानाध्ययनकर्मसु ॥१९॥ लाडने बहवो दोषास्ताडने बहवो गुणाः। त
स्मात्पुत्रं च शिष्यं च लाडये न च लाडयेत् ॥२०॥ इति श्रीवृद्धचाणाक्ये राजनीतिशास्त्रे द्वितीयो
ध्यायः। लाडयेत् पंच वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत्। प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रसमा
चरेत् ॥१॥ रूपयौवनसंपन्ना विशालकुलसंभवाः। विद्याहीना न शोभंते निर्गंधा इव किंशुका
॥२॥ नहि संसर्गजा दोषाः साधवो यांति विक्रियां। पन्नगैर्वेष्टितो वृक्षश्चंदनो न विषायते ॥३॥

शीलं शीलमनालस्यं पांडित्यं धर्म मित्रसंग्रहं। अष्टौ शरणानि यानि पंच विवांत्पद्ध्यो निधिः॥७॥
पसङ्गे परव ऋ दुत्र देव न त्यावद्दे। असाधुकुलसंपर्कः यः पलानिस्सजीवति रवशात्र पर
वस्त्रं परशय्या परस्त्रियाः परवेशिमनवासं च दूरितः परिवर्जयेत्॥३॥ पठिते गुणिते शीले तथा स
र्वे कुलेषु वधर्मार्थं काममोक्षेषु सर्वत्र कुशली नवेत्॥४॥ धर्मार्थं च काममोक्षाणां यस्यै
कोऽपि न विद्यते। जन्मजन्मनि दुःखं च मतां तस्यैकेवलं॥५॥ उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न संश
यः पयःपानं भुजंगानां केवलं विषवर्द्धनं॥६॥ गीतशास्त्रे नोदेन कालो गच्छति धीमतां काकाः किं दु
ग्धं दत्तोऽपि व्रयाति कालहंसतां॥७॥ काकः स्थैर्य ब्रह्मचारी चस्योद्दरेणापि वंचितः। कोधस्तो दृ
मातंगः सहस्रज्ञानात्पालकः॥८॥ श्रीतर्पसतीमाजीरी अश्रुनी वाराज वेश्मनः। वहिर्मध्यो स्थे ११
गजेन्द्रस्यमद्दतो परिह्रीयते॥९॥ शोको नाशयते प्रज्ञा शोको नाशयते धृतिं। शोको नाश
यते धर्मं नास्ति शोकात्सभोरिपुः॥१०॥ केचिद् ज्ञानतो नष्टाः केचिन्नष्टाः प्रमादिनः केचि

ज्ञानावलोचनं केचिन्नष्टा नाशिताः ॥११॥ मित्रद्रोही कृतघ्नोऽसौ यस्तां यशो व्याधिपीडितः अवि
घयकालश्च गांपेयांन्ये शत्रवे रिताः ॥१२॥ यदि ज्ञानालि विरूपो वस्त्रालीकारेषु वपरिहीनः
स्यिजनसन्नाप्रविष्टो राजन विघाधिकोपुरुषाः ॥१३॥ वर्जयेद्बिवलंश्रूलैः कुष्टीमासंघ्रत रैः तवमंन
मतीसारी नेत्ररोगी वृत्ति नाप्कनं ॥१४॥ इति श्री वृद्धचाणाक्येराजनीतिशास्त्रे चतीयोऽध्यायः ॥ धमाप्यं व
मे देशको व्ययो मम कस्या हं कोवमे शक्तिरिति विंतिर्मुहुर्मुहुः व्यापामः कपनाशाय वातनाश
यमर्दनात्स्नानं वपित्तनाशाय ज्वरनाशाय लंघनं ॥३॥ जनेता वोपनेता व पुस्य विद्यां प्रयच्छति अन्न
दाता च यत्राता पंचैते पितरः स्मृताः ॥४॥ राज्ञः पत्नी गुरुपत्नी मित्रपत्नी तथैव च पत्नी माता स्वमाता च
पंचैते मातरः स्मृताः पापप्पा वकुर्विः कनकं परीक्षते निघर्षणच्छेदनतापताडनैः तथा व चतुर्भिः पुरु
षं परीक्षते श्रुतेन शीलेन कुलेन कर्मणा ॥६॥ गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः । पतिरेव गुरुः स्त्रीणां 3
सर्वस्याभ्यागतो गुरुः ॥७॥ उत्तमस्यापि वर्णस्य नीचोऽपि गृहमागतः । बालो वा यदि वा वृद्धः सर्वस्या
भ्यागतो गुरुः ॥८॥ पाण्डिवस्य वर्षा ॥

न्रत्यानां विवल्लङ्गणां । येन सर्वं धात्तरं ज्यं लक्ष्मीश्च यशएव च ॥९॥ वेदवेदांगतत्वज्ञो जपहोमपरायणः । आशी
र्वादपरो नित्यं एवं राज्ञः पुरोहितः ॥१॥ अतीष्प धर्मवद्वा मित्रत्वानां विवलङ्गणां । येन सर्वधनैः शज्यं ल
क्ष्मीश्चैश्वर्यमेव च ॥११॥ अतीतः प्रेङ्गणो दक्षः परवित्तोपहारकः । स्फुटवाक्यपटुः प्राज्ञो एवं दूतो विधीयते
॥१२॥ विवृधितामहो दक्षः शास्त्रज्ञो निःपापवकः । शौचयुक्तोप्य जनेत्रस्य स्वरूपकारैः स उच्यते ॥१३॥ आयु
वेदकर्ता ज्योतिषः सर्वज्ञ प्रियदर्शिनः । उक्तिः हे त्रुसां मायुक्तो वैद्य एवं विधीयते ॥१४॥ अस्फारवाक्यप
टुः प्राज्ञः सत्यवादी जितेन्द्रियः । सर्वस्यापि समालोके एव साधु श्लेषकः ॥१५॥ समस्तान्हृदयशास्त्रज्ञो
४ वाहनेषु दर्शनाः साधवस्तु गुणोपेतो अश्वाध्यक्षो विधीयते ॥१६॥ सजेत्स्थाभिमत्का गमत्का त्ता त्वप
ांत्यजेत् । रूपाणादिविशेषज्ञं तस्माद्दुःखातिनं त्यजेत् ॥१७॥ अपानाम्भ्यक्तद्वि जोर्वकं परिद्वाणोसको
धवो गोत्रिश्च न शाद्वलराजस्य धिकं फलं ॥१८॥ संगतिः श्रेयसी पुंसां सपाङ्क न विपद्व को त्रुवे ८।
रविपरीक्रष्टा न परोहंति तंदुलाः ॥१९॥ कपाल शर्पं तु परस्त्रीर्व कूरं व्यसनि नंशठं । असंतुष्टमत्र
कस्पन्य अत्रत्का नराधिपाः । अतिलोल्पव क्रा नाविपतिर्नीस्त दूरितः मस्पानामिव हाष्पतस्याभि

नांवोधिरूपिणां॥१२॥ इति श्रीवृद्धचाणाक्ये राजनीतिशास्त्रे द्वादशोध्यायः॥ वरं न राज्यं न कुराजराज्यं वरं न मित्रं
न कुमित्रमित्रं। वरं न दारा न कुदारदारा वरं न शिष्यो न कुशिष्यशिष्यो॥१॥ कुराजराज्येन कुतः प्रजासुखं कुमित्रमित्रे
॥ कुतोभिनिवृत्तिः॥ रतिर्गृहे नैव कुदारदारया कुशिष्यमध्यापयतः कुतो यशः॥२॥ सिंहादेकं बकादेकं शि
ष्येच्चत्वारि कुक्कुटात्॥ वायसात्पंच शिष्येच्च षट् शुनस्त्रीणि गर्दभात्॥३॥ प्रभूतं कार्यमल्पं वा यो नरः कर्तु
मिच्छति। सर्वारंभेषु तत्कार्यं सिंहस्यैकपदं यथा॥४॥ इंद्रियाणि च संयम्य बकवत्पंडितो नरः। देशकालोप
पन्नानि सर्वकार्याणि साधयेत्॥ प्रत्युत्थानं च युद्धं च संविभागं च बंधुषु। स्त्रियामाक्रम्य भुंजीत
शिष्येच्चत्वारि कुक्कुटात्॥६॥ गूढमैथुनचारित्वं काले कालेय संग्रहं। अप्रमादमविश्वासं पंच शिष्येत
वायसात्॥७॥ बह्वाशी नाल्पसंतुष्टः सुनिद्रो लघुचेतसः। स्वामिभक्तश्च शूरश्च श्वानस्य षड्गुणानि
वद्दूा॥८॥ विश्रांतोपि वहेद्भारं शीतोष्णं न च विंदति। संतुष्टश्चरते नित्यं त्रीणि शिष्येत गर्दभात्॥९॥ एतानि विंश
तिपदानि ये वरिष्यंति मानवाः। ते जयंति रिपून्सर्वान्नजयाश्च भवंति ते॥१०॥ अर्थनाशं मनस्तापं गृ
हे दुश्चरितानि च। वंचनं चापमानं च मतिमान्न प्रकाशयेत्॥११॥ धनधान्यप्रयोगेषु विद्यासंग्रहेषु च गोष्ठव्यपा

ॐ

हारे व्यवस्थ रेवति क्षल्लुज्ञामस्य जवेत्॥१२॥ संतोषस्त्रिषु कर्तव्यः स्वदारे भोजने धने। त्रिषु चैव न कर्तव्यो
दानेवाध्ययने तपे॥१३॥ संतोषामृततृप्तानां यत्सुखं शांतचेतसां। कुतस्तद्धनलुब्धानामितश्चे
तश्च धावतां॥१४॥ पादान स्पृशेदग्निं गुरुं न च ब्राह्मणं। न गां न कुमारिं च न शिशुं पुरुषं=
हि॥१५॥ द्विजो विप्रो विप्रमग्नस्य दैवं यत्पोर्न्य पत्न्य चैव। अंतराले न गंतव्यो हरस्य वृषभस्य
च॥१६॥ माता पिता गुरुश्चैव पाध्यायश्च पुरोहितः। वंदनीयाश्च तत्सर्वे पूजनीयाश्च नित्यशः
१ ॥१७॥ कुस्त्रीह स्त्रीनाशनं दुष्टोभृत्य वर्जितः श्रृंगालोदुःशाप दुःस्थोन देशत्यागे दुर्जनः॥१८॥ अग्निरापस्त्रियो मूर्खाः सर्पा
राजकुलानि च। नित्यं यत्नेन सेव्यानि निःसद्यः प्राणहराणि षट्॥१९॥ इति श्रीवृद्धचाणक्ये राजनीतिशा
स्त्रे पंचमोध्यायः॥ लक्ष्म त्वीन गृह्णी पात्तासुमं जालिकमात्। अष्टवद्ध दानुवर्तेत पाप्यात् प्येन वंजनाय॥१॥ ८१
नलोमेत बलिनं च पतितो मेन दुर्बलं। समतुल्यबलशत्रुर्विनयेत बलेन वा॥ यस्य परस्य दुप्यो जानिक्रास्य तस्य
द्धितं न नरः स्वपाचो वंजस्वंचति हिः। स्त्री तां वलमं त्वत्तमं३॥ नाल्पं नं सरलं त्रीयां गपैत्वांश्पवनस्पती॥ शरन्ता

स्तत्र क्षेधं ते कुर्वातिष्ठति पादपा ।४। बुद्धिवीर्यबलो ब्रह्मराजा छत्व ब्रह्मविदुस्तनः ज्ञानप्रवक्ष्यध्वं समेवाष्टुमामबद्धे
नयेत् ।५। यथाचादकं पतति हंसाक्रान्त्यिव श्रुपुं परिवर्डीयेत् ।। पूर्वायं रक्षोनश्च मात्रियंहं तिहं स्नस्य नत्ये नन्दरोगा नावं
।६। उपार्जिता मागवी नात्यागप वद्विलब्रूणां ।। तजगो दरस्यं स्वातां पर्वाद्दमिवाम्भसां ।७। यस्यार्थास्तस्य मित्राणि य
स्यार्थास्तस्य बांधवाः । यस्यार्थाः स पुमांल्लोके यस्यार्थास्स च पण्डिताः ।८। त्यजंति मित्राणि धनैर्विहीनं पुत्राश्च दाराश्च सु
जनोपि बोधः ।। तमर्थवंतं पुनराश्रयंति ह्यर्थो हि लोके पुरुषस्य बंधुः ।९। अर्थैत द्विचिह्नीनस्य पुरुषस्याल्पमेव
वउर्थिघं ते त्रीयाः ।। सबीजा बुद्धेबु सरितोयप्या ।१०। धनवंतोऽपत्र पूज्यंते न शारीरशक्ति द्वेहिनां । वांजलाय पिसृज्यंते यथा
ति विपुलं धनं ।११। पताकारथभिर्दृष्टि द्रंगो जिन्यपागतो जिता । जिता धनवता दाराः वस्त्रशास्त्रसमाजिता । ।१२। बलमाके
के मधान्नालं वश्रुकुर्वा वदेहेषु वंद्रमा । राजद्रव्यं वातेदृं वशौ कास्त्रौ केनन वधने ।।१३। शान्नेः पथ्या शान्नेः पर्वतमक्षा के
।शान्नेकमीशान्ने धमपवैता निशान्निषाने ।१४। अपडानस्य पदयनं दृष्ट्वा वल्मीकस्य च संचयं । पुतदेवपूर्वं पांडित्यं
कृपादल्पतरो वचः ।१५। अपाद्वयपद्म कुंपीशं वापकामनब तीता प्रजजु ते तिलदीपेन वृत्तिनद्रातीपशुपति
।१६। ऽपागमा यस्य चत्वारि निर्गमाः स्पृष्ठ पंच माः । प्रतिविरुद्ध विश्वार्थं नविरं जज्यते श्रियाः ।१७। त्यज दुर्जनसंस
र्गं भज साधुसमागमं । कुरु पुण्यमहोरात्रं स्मर नित्यमनित्यतां ।१८। दृष्टामानस्तुतावेणु नीवावरपशो

ण्डिना। ग्रसता तत्पदं गंतु ततो पनिद्रां प्रवर्तते।।१८ यस्य पुत्रो न विद्वांसो न शूरो न च पंडितः। अंधकारं कुलं तत्र न
श्यन्ते चंद्रे तिशार्वरी।।२०।। शर्वरी दीपकश्चंद्रः प्रभाते रविदीपकः। त्रैलोक्ये दीपको धर्मः सुपुत्रः कुलदीपकः।।२१
अपुत्रस्य गृहं शून्यं दिशः शून्यास्त्वबांधवाः। मूर्खस्य हृदयं शून्यं सर्वशून्यं दरिद्रता।।२२ त्यजेद्धर्मं दयाहीनं विद्या
हीनं गुरुं त्यजेत्। त्यजेत् क्रोधमुखीं भार्यां निःस्नेहान् बांधवांस्त्यजेत्।।२३ अर्थं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं
दधि। प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट्।।२४ सद्य मांसं सद्य घृतं सद्य बाला स्त्री क्षीरभोजनं। घृतमुष्णोद
१० कं वटस्नापास्यः पुष्टीकराणि षट्।।२५ पादतिस्रो वृद्धवाणीक्वराजनीतिशास्त्रे ... बोधतव्यः। कार्य दुस्य
तवच्छी वृश्रूरस्याप्यकृतं दृशा। मध्यपद्मी सती त्वं वशज्ञा गर्वे तां न श्यति राजन्म अद्धधनस्य दृष्टा। विन
श्यति गर्वितानाम् आत्मानं राजसेवया। गावो दूरप्रचारेण वाणिज्यं तपः। क्रोधाद्विनश्यति।२। यस्य भार्या विरूपा १०
दुष्कुशमला कलहप्रिया। उत्तरोत्तरवादी च वसा जरा निजरूपौ।३। सा भार्या गृहदग्धाय नरमनुगामिनी। नि
त्यं मधुरवाचं वसबन्धी हरते मनः। विना वेपि वसंतो वसंतस्य गृहे वद्धिः। सा भार्या पतिश्रिया। सा
भार्याः प्रियंवदा। सा भार्या या सुपुत्रेस्य सा भार्या यीयत्र निवृत्तिः। मज्जावेनेव नु बध्यंते दैवाः सत्पुरुषा द्विजा इतरा
नान्नपानेन वाहृतेन वंदिताः।६।

ऽतमश्वतिपातेनेश्वरन्नैदैवयोजयेत्। नावमन्त्रप्रदाने न सम तुल्य पाशकर्मः ७ नाग्निस्तपाश्चिकाष्ठा
नांनापगानांसमुद्रो दधिः नातकाः सर्वभूतानां नपुंसां वामलोचनां। ८ मद्दतां प्रावृतां यस्य विनंगो
पिगिरायसः। ऽ तत्रंगैकाक्षिनागानां श्रीधोगिरिविदारणो। ९ कोकिलानां स्वरं रूपं नारीरूपं
पतिव्रता। विद्यारूपकारूपाणां क्षमारूपं तपस्विनां। १० नालिकेरसमाकारो दृश्यंते केचि
सज्जता। इतरे भदिशका ग्रीहिर वैहिशग्रहिवैरैहिको मलः ११। चितया निश्पते रूपं
वितया निष्पते मलं। विंतया निश्पते ज्ञानं व्याधिर्भवति चिंतयः। १२ सत्यमेवहि वसा तनि
मापद्धरणाहतवे जजानां पंकाङ्गानां गजस्त्रवधत्तरं धरा। १३ गुणा बुत्रियतायत्र किमादोषैः
श्वयोजनं। वक्रीयंते न घंटाभिः गावः क्षीरविवर्जितः। १४ गुणाः कुर्वंति दूतत्वं दूरेपि वसतां सतां
केतकीगंधमाघ्राय स्वयं गच्छंति षट्पदाः। १५ गुणा गुणाज्ञेषु गुणा भवंति ते निर्गुणं प्रा
प्य भवंति दोषाः। सुस्वादुतोयं प्रवहंति नद्यः। समुद्रमाप्ता ह्निजावंतोयं। १६ ह्यापदरास्थिते तपं ध्यानाभिं

द्विधा॥ अहं च मातृत्यजन्तु संपदं मार्गे येन च्युते नरः पतं ॥१७॥ किं करोति नरः प्राज्ञः प्रेर्यमाणाः स्वकर्मभिः
प्रायेणाद्धि मनुष्याणां बुद्धिः कर्मानुसारिणी ॥१८॥ यस्य जीवेन जीवन्ति विप्रा मित्राणि बान्धवाः सफलं जीवितं
तस्य आत्मार्थे को न जीवति ॥१९॥ दृष्ट्वा मानस्तु तीक्ष्णानीवाः पारयसोऽसिता प्रशस्यानुस्त्यदंगं तु ततो निन्द्य
प्रकुर्वते ॥२०॥ इत्थं शरवा निरगाच्च पदं दुःखशोके न रुध्यते ॥ यामद्रूद्विग्नं बद्धं... रागोर पिस्वन्यते र इति श्री
रुद्धवाणं केयराजनीति शास्त्रे समस्तमोक्षपदः ॥६॥ तद्भोजनं चेद्द्विजः ... तशेषं सामाक्रितापानं करोति
पापं ततो ... दृश्येत क्षिपते वरो ... विनायतं क्षिपते सुधर्मः ॥१॥ कालेन पतंति ... तानि कालः संहरते प्रजा
कालः स्वपति जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥२॥ कालेन रपणासंधिः कालेमित्रस्य संग्रहं ॥ कार्यं कार
णमासाद्य कालज्ञस्य च पण्डितः ॥३॥ अप्रियं ... फलं ... वृक्षफलं ... रति पुत्रफलं ... ११
फलं धनं ॥४॥ व्याधिग्रस्तस्य पीडितस्य देशान्तरगतस्य वा नरस्य शोकतप्तानां सुदर्शनमेव धर्मः ॥ यमूर्खाय
दृष्टो मूर्खः स च वंदनादि यो शीतलं यदि वश्यति विद्वान् शोचमन्यत पितृघातकः ॥६॥ ... मणिमाणिक्यं हि

मात्रिपक्षपाश्रितोरूपनाशियानशोत्रतिपंक्तितानवितालताः ७ यथागजपरिश्रांनं ब्राह्यापाद्वदमात्रये । विश्रांम्य
तदंमंस्तितव्यानीवस्य माशमंस्य ८ आश्रयवैस्सेनपुंसां लघुमागिरमा । वजायते नित्यं पंथध्येवें ध्यसमानो कारापोन्यः
सवीपोलघवः ९ । पंक्तितेषुग्रामाः सर्वेस्मृषी हावेक्रमकावलाः । तस्माकृर्षिस हस्तेषु प्राहमे कैसमाहरे त १० शोत्रस्या न्त्रीनाम
त्रीसंवंधं प्रीतिः कारशां । स्त्वात त्रय कार त्रित्र पंत्राणा प्रीतिविश्रंत्रनाजनां केनर त्रामिदंश्रेष्ठं मित्रमित्रद्वरद्वये
११ प्रवृत्त व्याघशरीरस्पर्कि करिष्यंति शत्रवः वत्रोपाहितहतस्तोस्पवारि ध्वरानिवारयेत् । १२ । नित्यंस्नातास्
गंधावनित्यं वशियवादिनी । अल्पाशा अस्पा भाषा वदेनताः । स्वर्गमानुवा ॥ १३ संततनं गानसंपुक्ता सततं ध
मंवसलाः । सततं वदयापुक्ता सततं रुक्तुनामिनी ॥ १४ नर्तरि सततं पुक्ता सततं लक्षणं जनं । इष्टापावक्तिपं
कत्रीसर्वस्त्रीनाग्यवद्धिती ॥ १५ पन्नुतुरंगमेव वेशपायादृष्ट नवेद्विधानतः चिकित्सा ननिवृत्तादेः स्तस्त्व्यस्तत
वावेशिणी ॥ १६ हंसोनन्नाति वालिनोजनं वदमा ॥ १६ विद्वान्नजातिषु कृषेषु निरहूरे बुजोमायुमंडलगातान विज्ञ
सिंहे जात्योन नाति तुरगः स्वरधूप मध्ये ॥ १७ ॥ वाराणावाजीलो हूनां काष्ठ पाषाणावासभां नाशीपुरुषवत्यपानं
अंतरं वद्धु अंतरं ॥ १८ अपगृह्णी तंगजंमत्तरंगंच्य वद्धु नाविणा । अतः पुरगतं ज्ञपं दूरितः परिवर्जयेत् ॥ श्री

१९ यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किं। लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः। किं करिष्यति २०। नाराज्ञा
सहृन्मित्रं वं न सर्पा निर्विषा क्वचित्। न कुलं निर्मलं कतत्र स्त्रीजनो यत्र जायते।२१। संपद्युन्नत वत्नानाता
पयति विपदः तृतो। पवयसंपर्कीन्मेदिनाद्दृहमकुते।।२२।इति श्रीवृद्धचाणक्ये राजनीतिशास्त्रे प्र
थमोध्यायः समाप्तः।छ।। संवत् १८८२ वर्षे फाल्गुण वद्य २२ विदिने नागरज्ञातीयः दः गुरजास्त
तदः जनील्यषीतं।।छ यशुभ

१२।